УДК 82.02

Ольга Питюр

СЕМІОТИЧНІ РІВНІ ЛІТЕРАТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У БАРОКОВОМУ ТЕКСТІ

У статті окреслено теоретичні погляди на проблему здійснення комунікації у тексті, визначені семіотичні рівні барокового тексту на прикладі збірки оповідань про чудеса Богородиці.

Ключові слова: семіотика, комунікація, код, бароко.

Сучасні здобутки у сфері аналізу та методики дослідження художнього тексту актуалізують проблему «трактування твору як висловлювання, значимого на тлі інших різновидів суспільного дискурсу, прилученого до діалогу з ними, увиразненого в процесі інтеракції» [6, 272]. Таким чином, знімається проблема художності чи не художності літератури, що виникала під час аналізу давніх текстів, особливо релігійної тематики. На сучасному етапі комунікативний підхід до аналізу барокового тексту дозволяє виявити код-ключ, за допомогою якого можна зрозуміти прихований, містичний зміст тексту. З. Мітосек також наголошує на сучасній тенденції семіотичного аналізу, коли об'єктом вивчення стали конкретні прочитання, зауважено перманентний процес зміни сенсу твору залежно від часу та обставин читання, відсутність відповідності між «кодами надання» й «кодами читання». Тому актуальними є дослідження комунікативної природи барокового тексту для розкриття його прихованого змісту, що «виявляється шляхом аналізу стилетворчих кодів» [5, 31].

Мета статті: дослідити комунікативну природу твору, виділити кодову систему барокового тексту. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: визначити сучасні тенденції і перспективи комунікативного підходу до вивчення художнього тексту, окреслити особливості застосування семіотичного аналізу до барокового тексту.

Проблему комунікативного підходу в дослідженні літературного тексту досліджували ряд науковців. Зокрема І. Ільїн наголошує, що «комунікативний підхід займає проміжне місце між структуралізмом і рецептивною естетикою» [4, 126]. Автор визначає таку комунікативну природу твору:

- наявність комунікативного ланцюга, яка включає відправника інформації (комуніката) – автора, самого комуніката (літературний текст) і отримувача інформації (читача);
- знаковий характер комуніката, який передбачає попереднє кодування знаків тексту відправником і їхнього декодування отримувачем;
- система обумовленості застосування знаків [4, 126].

У цьому аспекті варто наголосити на системі комунікативних сигналів, які отримує читач через свою уяву у процесі читання твору, особливо якщо

цей твір значно історично віддалений у часі і перебуває у власному полі літературної традиції, яка є значно відмінною від тієї, у якій присутній читач (наприклад бароко і постмодернізм).

Трактування твору мистецтва як глобального знаку пов'язане з уведенням його в певні комунікативні процеси, з долученням до системи, яка утверджує його цінність як знаку в контексті інших знаків і дає змогу збагнути силу власної співвідносності (коду) [6, 254].

Семіотичний підхід до аналізу літературних творів ґрунтовно досліджений у працях чеського дослідника Я. Мукаржовського, який сформулював концепцію художнього твору як глобального знаку. Подібної позиції дотримується і Ч. Морріс, який визначає мистецтво як форму передачі цінностей. Знаковість мистецького твору є об'єктом уваги К. Леві-Строса, який наголошує на здійсненні комунікації між митцем та публікою: універсальність магічного коду уможливлювала розуміння мистецьких предметів, прочитання значеннєвої інтенції, котра передавала релігійний зміст. До проблеми іконічності та іконічної структури звертається у своїх працях Р. Якобсон. С. Жулкевський розглядає літературну культуру як сферу суспільного життя, пов'язану із функціонуванням літератури. Науковець наголошує на тому, що вчення про літературну культуру має звертати увагу також на предметний аспект літератури, зокрема на те, що літературна комунікація відбувається за посередництва матеріальних предметів – книжок, що спричиняє інший погляд на комунікативну ситуацію, коли йдеться не про «коди» та умовності сприйняття, а про суспільні інституції, що визначають тип культури, характер поширення і обігу продукції – книжок.

Можливість здійснення комунікативного аналізу тексту обумовлюється тим, що «як тільки має місце апеляція до уяви читача, то відразу виникає проблема комунікативності літератури» [4, 127]. Таким чином мовиться про отримання і розшифрування сигналів, які і вмикають механізми уяви, а отже здійснюють комунікацію.

Комунікативний підхід до вивчення літератури є визначенням рівнів здійснення комунікації [4, 130]. Х. Лінк визначає автора і читача як два полюси комунікації, що з'являються на різних рівнях, на позатекстовому рівні вони виступають як емпіричні та історичні особи. Отже, формується перший внутрішньотекстовий рівень, де перебуває теоретичний конструкт абстрактного й імпліцитного автора. Він виступає точкою інтеграції усіх оповідних форм і прийомів, використаних у тексті, тією свідомістю, у якій усі елементи тексту мають смислове навантаження. На другому полюсі у такого автора перебуває абстрактний читач, який розуміє авторські стратегії [4, 130]. Другий внутрішньо текстовий рівень, який ієрархічно залежний від першого, – це фіктивна комунікативна ситуація (бесіда), де зустрічаються автор і читач. Тут варто наголосити на специфіці барокових текстів, які є «відкритими, вони вимагають тлумачення з використанням досвіду з позатектових середовищ. Раціональне продовження висловленого у творі, обмірковування твору, його тлумачення – необмінний ореол тексту» [5, 30].

Цю структуру можна проаналізувати на прикладі Богородичних оповідань, зокрема збірки оповідань «Гора Почаївська» (1793). Образ Богородиці у художній структурі таких оповідань – сюжетоорганізуючий фокус у творі. Абстрактний образ Діви втілений в іконі, яка творить чудеса. У цьому аспекті варто застосувати теорію французьких теоретиків семіотичного аналізу (Ж. Женетт і М. Баль), котрі визначили проблему словесної реалізації зорового образу [4, 150–151]. Відтворення візуальної частини оповіді – феномену світу художнього твору, іншої реальності, що створюється уявою реципієнта. За твердженням науковців, існує ціла низка елементів цього світу, що є утвореннями межового типу між чуттєво-наочним образом і поняттям, який апелює до інтелекту і має властивість охопити конкретну і загальну природу явища. За допомогою концепції фокалізації Ж. Женетт і М. Баль намагаються словесно зафіксувати візуальні уявлення, створені текстом. Візуальні ефекти виникають у автора і читача, у тексті є лише знаки, що відповідно програмують роботу нашої уяви. Це численний плач ікони в результати її пошкодження стрілою чи мечем (татар) або через «людські відчуття» Божої Матері, зокрема сум, співчуття, злість. Вода як елемент «плачу» є неодмінним атрибутом Богородиці. Теоретичний концепт фокалізації дав змогу М. Балю виділити такі рівні структури комунікації у тексті: *1) оповідний текст, 2) розповідь, 3) історія*.

Кожному рівню відповідає свій вид діяльності, що дає можливість перетворити один рівень на інший. Історія утворюється із серії подій, розташованих у хронологічній послідовності (цей принцип зберігається у богородичних оповіданнях «Гора Почаївська», у часовій протяжності, перебуванні у місті, де вони відбуваються і взаємодіють із акторами, які їх спричиняють. Отже, історія перетворюється у текст через вербалізацію, яка є умовою семіотичного функціонування тексту, без якого неможливо пізнати історію.

Оповідач є відправником знаку-розповіді, в середині якого передано знак-історію. Семіотичний аналіз акту комунікації завершується на рівні розповіді. У середині знака-історії відбувається нова комунікація. Актори комунікують між собою за посередництвом вербальних і невербальних знаків. Якщо вони комунікують між собою через посередництво вербальних знаків, то вони можуть утворювати новий текст. За М. Балем, думка автора або ідеологічна функція оповідача регламентується фокалізатором, а не оповідачем. Таким чином, у богородичних оповіданнях «фокалізатором» оповіді виступає Богородиця, яка чинить чуттєвий вплив на людей через свій візуальний образ та численні чудеса, описані автором.

Комунікативні рівні барокового тексту реалізуються за принципом реальний автор – імпліцитний автор – нарратор і дзеркально – наррататор – імпліцитний читач – реальний читач.

Імпіліцитний автор у тексті «Гора Почаївська» реалізується через особу оповідача, який є сприймачем історій про «чудеса Богородиці» – нарратор – оповідач, який через бесіду і комунікацію з «проміжним оповідачем» формує новий комунікат – текст, у центрі якого найбільш фокусується візуальний

образ Богородиці, що реалізується через вербальні знаки оповіді та історії. Історія у контексті комунікативного акту у бароковому тексті є джерелом не лише знань про минуле, а й потужним джерелом естетичної насолоди («розваги і втіхи») [8, 346]. Відповідно до риторичних постулатів Теофана Прокоповича, мета історії – виховувати на прикладах, «щоб ми з чужих прикладів як із власного досвіду, знали, що слід робити, а чого слід уникати» і тут актуалізується наступний рівень комунікації, що ставить перед собою виховну дидактичну мету у бароковому тексті – бесіда з епохою, залучення історичних правдивих джерел, а також Біблії як єдиного авторитета у релігійному світі актуалізують культурне полотно тексту, який читач також має прочитати на відповідному рівні комунікації. Наприклад, у оповідях про чудеса Богородиці зцілення прокажених, чуда над хворими, над мертвими актуалізують біблійну інтертектсуальність, створюючи виразну алюзію на Ісуса Христа, який також здійснював подібні чудеса та діяння.

Зазначимо, що у бароковому тексті, за твердженням науковців, роль уяви, до якої апелює імпліцитний автор, значна. Уява апелювала до емоцій, що актуалізували рівні сприйняття художнього тексту. Саме настанови на раціональність чи емоціональність визначали всю риторичну механіку конкретного акту творіння. Від них залежить і винахід, і розташування, і аргументація, і виклад [8, 339]. У богородичних оповіданнях таким вихідним пунктом є ікона на горі.

За теорією А.Ж. Греймаса комунікація – це дія. У межах універсуму, на основі якого вона реалізує свої дії, комунікація кожного разу вибирає одне значення і відкидає інші [3, 50]. Свобода формулювання і здійснення комунікативного висловлювання аргументується часовими, видовими та моральними категоріями. Саме у середині цих морфо-семантичних категорій відбувається семний вибір, який обумовлює семантичний зміст висловлювання. У бароковому тексті свобода здійснення комунікації обмежена вимогами, які висуває риторика до організації макро- і мікрокомпозиції текстового матеріалу, зокрема троїстого членування матерії та організації у трьох основних композиційних вузлах твору: «екзордіумі» (вступі), «наррації» (розповіді) та «конклюзії» (висновку). Використовуючи в основі свого твору мотиви, сюжети та образи (зокрема образ Богородиці), освячені традицією, письменник дбає про незаперечний авторитет сказаного. Крім цього, автор богородичних оповідань залучає у структуру твору також інших авторів-оповідачів – людей різних суспільних рангів і соціально-психологічних типів, котрі створюють додаткову комунікацію – оповідь про діяння, звершені над ними Богородицею. Вони виступають своєрідними акторами у тексті, які в результаті дистрибуції (за соціальним станом, віковою зміною) трансформуються у персонажі, яких досить значна кількість. Свідками таких діянь щоразу виступає новий персонаж, однак існує так званий імпліцитний автор тексту, який, вислуховуючи кожну із цих доповідей, переосмислює ці чудесні діяння і формує інший комунікат – звернення до читача, здійснює дидактичний вплив, де аргументує доцільність правильного життя для майбутнього спасіння. Зазначимо також, що за

А.Ж. Греймасом свобода комунікації також обмежена звичкою, що на лінгвістичному рівні виражається через повторюваність [3, 51]. Таким ситуаціям, які повторюються, відповідають численні повідомлення-зцілення. У бароковому тексті цей аспект здійснення комунікації відбувається через структуру формування оповіді кожного із описаних чудес, а саме: зазначення року, місця, умов, причин та наслідків, на основі яких відбулося чудо. За теорією барокової риторики Теофана Прокоповича, автор Богородичних оповідань також є істориком, бо оповідає про історію створення та становлення Почаївського монастиря, що невіддільно пов'язана з чудотворною іконою Почаївської Божої матері, розміщеної на його території. Мірилом достеменності у такому випадку може бути авторитетність свідка, а критерієм істотності є збіг і тлумачення одного і того самого факту, що безумовно досягається через численні оповіді про чудеса Богородиці.

Теорія літературної комунікації бере за зразок картину спілкування, створену мовознавством та теорією інформації. Кожне мовне висловлювання передбачає відношення адресат-адресант, тобто комунікативну ситуацію. Умова розуміння висловлювання – опанування його коду. Додатковим чинником є прагматичне тло висловлювання, котре реально сполучає два об'єкти мовної комунікації. Читач, аби зрозуміти літературу, має опанувати коди «понад мовні». Літературна комунікація здійснюється в мові, не тотожній мові звичайній, в мові літературних норм певної епохи, напрямку, літературної культури [6, 264]. За свідченням І. Ісіченка, «текст інтегрує в собі складну й загадкову світобудову та проектується на довколишній світ, передбачаючи коди позатектові» [5, 31]. Зрештою науковець наголошує на полісемантичній рецепції барокового твору, що виражається у сприйнятті читачем не тільки безпосередньо відображеного в тексті сенсу, але й прихованих змістів, закодованих у символічній мові [5, 31]. Отже, віртуальний читач – це хтось, кого спрямовує структура твору, коди надання, що функціонують у творі-повідомленні. Історичний (фактичний читач) сприймає текст відповідно до власних норм і власної культури. Літературна культура також надає читачеві норми читання. Читач у такій позиції має роль причетного до літературної культури з її традицією (чи знанням авторитетних літературних надбань), смаком та компетенцією. Читач барокового тексту є «своєрідним додатком до внутрішньої структури тексту. Твір відсилає сам себе до другого дна, глибинного шару, доступного для втаємничених у загади символічного коду тексту. Код – семіотична система, котра уможливлює рецепцію інформації або дозує, схематизує й формалізує інтерпретацію» [5, 31].

Перспективними, на нашу думку, будуть інтердисциплінарні дослідження, які актуалізують комунікативні коди творів, що перебувають на межі різних видів мистецтва: візуального, слухового та інших. Визначення первинності того чи іншого виду мистецтва, спільних кутів зору на перетині різних видів мистецтва, що актуалізують спільний фокус комунікативну мету.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. /За ред.. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 2001. – 832 с.
2. Гора Почаевская. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1793. – 99 арк. – 4°. с.
3. Греймас А. - Ж. Структурная семантика: Поиск метода / Перевод с французского Л.Зиминой. – М.: Акакдемический проект, 2004. – 368 с. – («Концепции»).
4. Ильин И.П. Теоретические аспекты коммуникативного изучения литературы (обзор) / И.П. Ильин // Семиотика. Коммуникация. Стиль. Сборник обзоров. – М., 1983. – С. 126–162.
5. Ісіченко Ігор, Архієпископ. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст..). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ігор Ісіченко. – Львів: Святогорець, 2001. – 568 с.
6. Мітосек Зофія. Теорії літературних досліджень / Зофія Мітосек / Переклав з польської Віктор Гуменюк, науковий редактор В.І.Іванюк. – Сімферополь: Таврія, 2005. – 408 с.
7. Повторева С.М. Структурний підхід – структуралізм – по структуралізм (еволюція методології та її поширення у гуманітарних студіях) : Монографія / С.М. Повторева. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 336.
8. Українське бароко [Текст] / керівник проекту Д. Наливайко ; ред. кол. Д. Горбачов [та ін.]. – Х. : Акта, 2004 . – (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень). Т. 1. – [Б. м.] : [б.в.], 2004. – 636 с.: іл. - Бібліогр.: в кінці розділів.

Семиотические уровни литературной коммуникации в тексте эпохи барокко (рассмотрение проблемы).

В статье рассматриваются теоретичесние взгляды на проблему реализации коммуникативного подхода в тексте, определяются семиотические уровни текста барокко на примере сборника чудес "Гора Почаевская".

Ключевые слова: семиотика, коммуникация, код, барокко.

This article provides theoretical study of textual communication issue, defines semiotic levels of a baroque text on the example of storybook about miracles of the Virgin Mary.

Key words: semiotics, communication, code, baroque.